

УДК 141.7 + 930.1

ПРОБЛЕМИ ПОБУДОВИ І ВЗАЄМОВІДНОСИН ДЕРЖАВИ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Володимир Будз

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, тел. (0322) 79-43-72*

Українська філософська і суспільно-політична думка у її рефлексіях щодо громадянського суспільства, проблем його побудови і його головних рис недостатньо досліджена у філософській літературі. Однак з повним правом можна було б говорити про наявність філософського дискурсу щодо громадянського суспільства в українській філософській і суспільно-політичній думці.

У соціальній філософії громадянське суспільство в більшості випадків розглядають як альтернативу до держави, яка в своїй основі є апаратом примусу, що тяжіє над самим суспільством, яке його створило. М.Грушевський у філософсько-історичних рефлексіях простежує цей процес відокремлення: "...Влада уже відійшла і відокремилась від підвладних, стала над ними як щось зовнішнє і примусове, на місці внутрішньої свідомості обов'язку і солідарності, котрими жила і трималась родо-племінна організація"[1, с.241]. Цією думкою він визначає, що держава є примусом і функціонує на основі примусу, на відміну від родово-племінного ладу, де єдність ґрунтувалася на внутрішній свідомості обов'язку і солідарності, а та, відповідно, – на взаємній симпатії і почутті кровної єдності. Громадянське суспільство, як суспільний феномен, не терпить примусу над собою і стосунки в ньому повинні будуватися на почуттях обов'язку і солідарності, на громадянських нормах, (а солідаризм, за М.Грушевським, поряд з індивідуалізмом є визначальними тенденціями в суспільному житті). З цього погляду, громадянське суспільство є фактично антитезою до держави, оскільки воно повинно будуватись на добровільних засадах, на високій суспільно-політичній свідомості, на внутрішньому переконанні і почутті обов'язку, на високому рівні морально-етичної свідомості громадян. Звідси держава постає перед нами, як не зовсім досконалий суспільно-політичний феномен (у морально-етичному плані), і ця ситуація стає причиною пошуку більш досконалих форм суспільного життя.

В історії людства було багато спроб (теоретичних і практичних) відшукати найбільш адекватний спосіб життя людини суспільний стан, в

якому могли б найповніше реалізуватись потреби й інтереси громадян. У реальному житті були різноманітні спільноти – громади, общини, ордени, товариства, братства, побудовані переважно на міцній ідеологічній основі, на однакових інтересах і потребах. Однак це були за розмірами (порівняно з розмірами держави) малі громади, та дуже стійкі. Отже, основою для виникнення більш-менш стійкої спільноти потрібна наявність спільних інтересів, цінностей, мети, ідеології, способу мислення. У державі є велика кількість таких спільнот зі своїми цінностями, звідси важко знайти точку дотику, тому і виникають проблеми суспільних відносин, і держава змушена утримувати свою єдність через закони, які ґрунтуються на страсі. Громадянське суспільство теж намагається зрівноважити часто полярні інтереси своїх членів, та знову ж таки для цього необхідні знання у різноманітних сферах (тобто для побудови громадянського суспільства потрібен комплексний підхід). Тут велике значення має знання історичних традицій, норм, звичаїв того чи іншого народу, оскільки вони є суттєвим чинником єдності громадян, і саме життя суспільства підтримується “...чинниками соціального життя – звичаями, мораллю і релігією” [1, с.249]. З огляду на це в проблемі побудови громадянського суспільства (зокрема в Україні) велике значення мають філософсько-історичні ідеї М.Грушевського – історика і філософа історії, який був не тільки дослідником історії, а також її творцем.

Оцінюючи українську історію із перспективи часу, можна виявити, що в процесі її розвитку виникали такі соціально-політичні феномени, як віче, братства, товариства, громади, які можна вважати праобразами громадянського суспільства, адже фактично вони ґрунтувались на тих принципах, які на сучасному етапі є в основі громадянського суспільства - на основах демократизму і лібералізму, де джерелом влади повинен бути сам народ, громада. Ці феномени, отже, як праобрази громадянського суспільства, відомі в українській історії.

Феномен народництва (найпоширеніший у ХІХ ст.) можливий саме на такому ґрунті, адже сприйняв ці головні положення і традиції українського суспільного життя. Відповідно народницькі позиції відстоював у своїй філософській-історичній концепції Грушевський (під впливом своїх попередників – Антоновича, Костомарова, Драгоманова), який вбачав у народі свій головний предмет дослідження: “Народ, маса народня, ...є і повинен бути альфою і омегою історичної розвідки” [2, с.13]. Крім того, “...Грушевський і його однодумці обстоювали федеральний постулат кириломефодіївців як постулат побудови української держави, що не суперечив її політичній незалежності. В основі української держави 1917–1918 років було поставлене *народовладдя з усіма атрибутами демократичної держави*, (виділення автора– В.Б.) а сам федералізм українською провідною верствою вважався тоді тією державницькою

концепцією, яка віддзеркалювала самостійність і незалежність української нації” [3, с.196]. М.Грушевський є прихильником федералізму в проблемі побудови держави, однак сам федералізм – це широке самоврядування, і в крайніх виявах він заперечує державу як форму суспільного регулювання. З огляду на це критика Грушевського з позицій антидержавництва сама не витримує критики. Його можна критикувати, як антидержавника, який не наголошує на значенні саме національної держави, однак він пише про федеральну державу, яка ґрунтувалася б на основах *народовладдя*, демократизму, автономії, а не на національних принципах та інтересах. Принцип народовладдя заснований на тому, що джерелом влади є народ, проте поняття “народ” не є тотожне поняттю “нація”. Нація за суспільно-політичними ознаками є вужче коло спільноти, ніж народ, який фактично охоплює різноманітні національні меншини, народності, етноси, які співіснують на певній території. Тому наголошувати на національній державі для Грушевського означає ще більше посилити суперечності в спільноті, адже знову ж таки така національна держава буде апаратом насильства і примусу для меншин. Мислитель, який стоїть на народницьких позиціях, ніколи не буде думати про потребу створення національної держави (адже народ є сукупністю націй), і база, на якій “...ми можемо розвиватись нормально, зберігаючи нашу фізіономію, наші політичні і соціальні здобутки, нашу державну і економічну незалежність...може утворитись тільки об’єднанням, *щирим* (виділення автора – В.Б.) і міцним, правдиво демократичних ...елементів України, без різниці національності” [4, с.177]. Тут ідеться про потребу єдності народу, і націоналізм сам по собі є чужий для народництва. Однак ця єдність, це об’єднання повинно бути “щирим”, тобто фактично ґрунтуватись на взаємній симпатії, приязні, спільних інтересах, ідеології.

Отож, однією з основ держави, інших суспільних інститутів повинні бути певні психічні феномени, а такими звичайно є “солідаризм” та “індивідуалізм” – як визначальні тенденції в розвитку соціуму. В цьому випадку народництво у поглядах на державу має точки дотику із концепцією федералізму, і ця точка дотику – це автономія народу. “У 20-х роках Грушевський наголошував потребу федерації незалежних європейських держав...З перспективи часу,...він своїми федералістичними державними концепціями випередив свою добу бодай на 70 років...” [3, с.55] Сам же федералізм побудований на засадах автономії, а автономія – це завжди самоврядування і самовизначення, а отже, і відповідальність за свої обов’язки, що можливо у разі високої суспільно-політичної культури. Тобто федералізм не є кроком назад порівняно з іншими формами побудови держави чи союзу держав, навпаки, він потребує соціально-політичної зрілості свідомості громадян і виконання умов договору не через примус, а через переконання, почуття обов’язку і відповідальності, що, відповідно, є

основами громадянського суспільства, і тут федеральна держава набуває його контурів. Федералізм як такий не можливо уявити собі без почуття солідарності, що є одним із визначальних у теперішньому бутті світу: “Доба, котру переживаємо, стоїть під знаком... повороту до колективізму і солідарності,” – пише М.Грушевський [1, с.4]. Однак солідарність та індивідуалізм є взагалі найвизначальнішими тенденціями в розвитку людства. Грушевський наголошує на вирішальній ролі “...в вічних змінах людського життя сеї неустанної конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичного чергування переваги то одних то других...Се чергування мені уявляється як основа... ритму соціальної еволюції...” [1, с.4].

Загалом М.Грушевський у розгляді історичного процесу стоїть на еволюційних позиціях, тобто розгляд феноменів і фактів суспільного і культурного буття побудований як рух від менш досконалих форм до більш досконалих, а сам історичний процес має прогресивний характер. Народ є більш досконалою формою спільноти, ніж нація, а солідарність є більш прогресивною формою співжиття, ніж індивідуалізм, звідси і федеральна держава, (яка заснована на солідарності) є більш прогресивною формою співіснування, ніж держава національна, оскільки вона тяжіє до індивідуалізму, а звідси – і до неврахування потреб національних меншин.

М.Грушевського також критикують за те, що він у своїй філософсько-історичній концепції в розгляді проблем розвитку історичного прогресу, побудови держави та інших соціальних інститутів не надавав великої ваги еліті. В Грушевського еліта не має ніяких переваг перед народом, а сам “народ”, “народня маса” – це не хаотична некерована маса, а феномен якому властиві свідомість своєї єдності й різноманітні почуття, і в який еліта є інтегрована, тобто є продуктом народу і соціально-політичних умов, його частиною, причому народ, дбаючи про свої інтереси, фактично протистоїть еліті. Знову ж таки мислитель, який дотримується народницьких традицій, не буде надавати еліті великої ваги.

Народництво і федералізм, як бачимо, стали основою для розгляду проблем побудови держави і громадянського суспільства в історії філософії Грушевського. З позиції народу, йому все одно хто буде наверху політичної влади, лише б це не зачіпало його власні інтереси і давало змогу реалізувати свої потреби і цінності, головне, щоб держава не втручалася в його приватне життя (ця ж тенденція характерна і для громадянського суспільства). Також з позицій народництва, яка цінність є в державі, якщо народ страждатиме від такої держави? Крім того, обмеження ролі держави у Грушевського свідчить про те, що він надає велике значення принципу свободи, а держава суттєво його обмежує. Проте у громадянському суспільстві свобода теж є обмежена, однак це скоріше самообмеження зі сторони громадянина, який діє на основі почуття обов’язку, а обмеження свободи дій індивіда у державі ініціюється

нею ж. У громадянському суспільстві людина сама є творцем своєї долі, а в державі людина починає відчувати залежність своєї долі від держави, її дій.

З сучасних позицій народництво (постулатів якого дотримувався Грушевський) – це прогресивна демократична тенденція, адже враховує інтереси і потреби народу його бажання, прагнення. Народ має повне право розпоряджатися своїми внутрішніми справами. За М.Грушевським “...народню масу далеко більше цікавлять переміни громадські, аніж зверхньої політики...Вона мало вважала на переміну зверхности, аби заховані були її громадські, економічні інтереси...” [2, с.12] Отже, для громади найважливішими є її власні громадсько-економічні інтереси, ніж інтереси державні (оскільки громадсько-економічні відносини є ґрунтом, на якому має змогу розвиватись людина, а економічна діяльність є основою самого громадянського суспільства). Грушевський у проблемі співвідношення держави і громадянського суспільства захищає принцип невтручання держави, політичної влади у справи громадянського суспільства. Він наголошує на тому, що громада (громадянське суспільство) і уряд стояли завжди на протележних позиціях – “...громада з урядом стояли один проти одного не тільки в період давній” [2, с.13]. Крім того, історик констатує той факт, що політична влада на Україні ніколи глибоко не проникала у сфери громадського життя, а залишалася чимось стороннім і зовнішнім: “...У нас князівсько–дружинний устрій ... залишався чимось зверхнім, досить хистко прив’язаним до народу. Громада zostавалася цілковитим господарем свого ґрунту, своїх справ, і тільки у зверхніх справах стикалася з устроєм княжим” [2, с.10]. Отож, громада (в якій панував вічевий принцип) навіть у давні часи мала свої власні права, тобто вела самостійне життя у різноманітних внутрішніх сферах, і тільки у зовнішній політиці вступала у взаємовідносини з політичною владою. Цей же самий принцип невтручання держави у внутрішні справи громадянського суспільства і спільне вирішення зовнішніх проблем характерний і для сучасних теорій, які стосуються проблем громадянського суспільства.

Громадянське суспільство залишає за державою переважно зовнішню сферу суспільних відносин, обмежуючи її вплив на господарську, економічну, культурну, релігійну, соціальну внутрішню сфери життєдіяльності, де відносини регламентовані на основі почуття обов’язку, на високій свідомості громадян, на культурних, моральних, релігійних нормах моралі. Для М.Грушевського устрій державний “...по всі часи цікавий нам переважно тим, на скільки він впливав на стан народу, і на скільки сам підпадав під вплив громади й наскільки відповідав її бажанням і змаганням...Відповідно цим принципам...ми завжди повинні мати своєю вихідною точкою народню масу” [2, с.13]. Держава у філософсько-історичній концепції Грушевського є щось зовнішнє щодо народу, громади (зрештою і для громадянського суспільства), адже народ може існувати і без власної

держави (що і довела нам українська історія в реальному її вимірі). Народ складається із громад, які діють на засадах демократичних принципів, і тому фактично вивчення історії народу – це вивчення тих суспільних утворень, які виникають у його лоні, а отже, це вивчення також основ громадянського суспільства, тобто у своїй історіософії Грушевський вивчає не державу, а громаду, народ, зрештою громадянське суспільство, форми прояву його життєдіяльності.

Звичайно, що сам Грушевський не є теоретиком громадянського суспільства, однак є важливим той факт, що він у філософсько-історичних роздумах констатує існування його традицій у реальному житті суспільства, визначаючи їхні головні риси і розмежовуючи сфери впливу державної влади щодо громадянського суспільства.

Під наведеним вище кутом зору ще раз прояснюється філософсько-історична позиція Грушевського щодо того, що творцем історії є народ, громада, адже сам герой, еліта, політична влада (якими є князь і дружина) самі поза громадою не можуть творити історію, оскільки вони протистоять одне одному, і часто народ повстає проти держави і має на таке повстання повне право, адже автономія, свобода, рівність, принципи лібералізму і демократизму є його невід'ємними, природними атрибутами, без яких він втрачає своє обличчя і гине як суспільний феномен, і народ прагне реалізувати їх. "...На очах історії нашої – маси пробують запровадити лад громадський, відповідний своїм жаданням, своїм ідеалам рівноправності і автономії", - пише М.Грушевський [2, с.12]. Однак ці ідеї, права й ідеали властиві і громадянському суспільству, є його незмінними супутниками, оскільки лише у суспільстві, яке побудоване на таких принципах, поважають особу і її права та є рівноправність усіх громадян. Сама ж рівноправність свідчить про те, що ніякої дискримінації (ні расової, ні національної) в громадянському суспільстві бути не може.

У філософії історії М.Грушевського ідеї рівноправності та автономії є об'єднувальним чинником самої реальної історії народу, і долаючи хронологічні рамки, ці ідеї створюють єдність, неперервність, континуальність самого історичного процесу. М.Грушевський пише: "Я вийшов за межі хронологічні свого курсу, щоб показати, як тісно й нерозривно сполучені між собою всі періоди історії Руси, як одні і тіж змагання народні, одна і та ж головна ідея (ідея автономності і рівноправності – В.Б.) переходить через увесь той ряд віків, у так одмінних політичних і культурних обставинах. Тільки з зазначеної точки нам ясно визначиться ця єдність, цей зв'язок і замінить механічне сполучення окремих періодів. Народ, маса народня зв'язує їх в одну цілість... Він з своїми ідеалами і змаганнями, з своєю боротьбою... – є єдиний герой історії. Зрозуміти...його бажання й ідеали – є мета нашої історії" [2, с.13]. У цьому ракурсі ідеали і бажання – автономії і рівноправності (тобто прагнення реалізувати такі стани

в суспільному житті) є одним з рушійних чинників історичного процесу. Проте ці ідеали існують не самі по собі, проте у формах суспільної свідомості, яка є впливовим чинником історичного процесу, оскільки дає спільноті певну мету, ідеали, прагнення, орієнтує людину в діяльності.

У загальному спільнота прагне до громадянського суспільства, як певного природного стану існування, адже тільки в ньому реалізуються ці ідеали. Отже, в такій абстрактній і загальній формі саме громадянське суспільство стає суттєвим чинником історичного процесу, а історія народу розвивається як діяльність з його впровадження, тобто впровадження ідеалів рівноправності й автономії, а народовладдя є реалізацією громадянського суспільства. В такому випадку ідеологію, ідеали, моральні норми почуття й ідеали є суттєвим чинником історичного процесу. М.Грушевський пише: "...Стадія українського життя, в яку ми ввійшли, вимагає високого морального настрою, спартанського почуття обов'язку, певного аскетизму і навіть героїзму від українських громадян... Хто хоче бути гідним громадянином, той мусить видобути з себе ці моральні сили. Царство свободи здобувається також сильним примусом над собою, як і царство боже..." [4, с.137]. Народ, як творець історії, повинен мати ці вартості і риси, а "примус над собою" означає обмеження своїх матеріальних потреб на користь духовних. На переконання Грушевського, "...історія діє через дух і вартості у їхньому далеко не матеріальному вимірі. Центральними виявляються вартості моральні..." [5, с.265], тобто власне вартості громадянського суспільства – свобода, рівноправність, самостійність, справедливість. Ці ідеали суспільного життя створюють ґрунт для плюралізму поглядів та ідей у спільноті, що є також характерною рисою громадянського суспільства. Щодо життя українського народу Грушевський теж констатує його плюралізм: "Народне українське життя... залишалось завжди при певній духовній і релігійній свободі – ширшім погляді на віру і мораль." [6, с.8], а духовна і релігійна сфери якраз і потребують такого плюралізму, і якщо він існує в них, тоді це свідчить про його наявність і в інших сферах життєдіяльності суспільства – економічній, науковій, політичній, соціальній, культурній тощо.

Такий констатований плюралізм свідчить також про наявність традицій громадянського суспільства з його визначальними принципами до будь-якого теоретизування в реальному житті українського народу, тобто вони вже реально існувало, а вже потім виникають роздуми щодо цього феномену. З огляду на це можна припустити, що громадянське суспільство є природним феноменом, і виникає воно само по собі в ході розвитку соціуму внаслідок проб і помилок, і розгортається як одна з найкращих суспільних форм співжиття громадян, і в ньому якраз є такі почуття, які притаманні самій природі людини – солідарність, симпатія, обов'язок. Тому ідея громадянського суспільства така живуча, адже воно не є штучним

утворенням, як є у переважній більшості випадків держава (яка є територіальним феноменом і може зникати і виникати, або ж зовсім не існувати в історії того чи іншого народу), воно є скоріше духовним феноменом. Крім того, держава є продуктом договору між людьми, а громадянське суспільство скоріше виникає спонтанно, є загальнолюдським феноменом, цінності й інтереси якого кожен має в самому собі, в своїй власній свідомості і визнає їх як важливі для іншого; тому й були різні форми держави з різними правовими договорами і відносинами між громадянами, однак образ громадянського суспільства є універсальним для всього людства протягом усієї його історії.

Так викреслюється чітка відмінність двох суспільно-політичних феноменів - держави і громадянського суспільства; база першого – штучні норми і закони, другого – норми, які випливають з самої природи людини як біологічної і соціальної істоти, і які є для всіх народів зрозумілими і стабільними, адже природа людини, незважаючи на антропологічні відмінності, є в своїй сутності одна й та ж. Громадянське суспільство сповідує загальнолюдські цінності, а держава часто іде проти спільноти, оскільки є можливість для різноманітних зловживань. Держава “...стоїть над людністю,... фізичним та психологічним примусом змушує її виконувати свою волю”, – пише М.Грушевський [1, с.250]. Проте будь-який примус – фізичний чи психологічний – це обмеження свободи, яка є визначальною для громадянського суспільства. Тут мислитель зображає існуючу державу як таку, яка розділена на два рівні, два прошарки – панівний і той, над яким панують, тобто народ в такому випадку розділений на дві частини, однак він окреслює її майбутні контури: “...Держава – це суверенний союз народу, який шляхом планової діяльності зверхніми засобами задовільняє індивідуальні, національні і загально людські солідарні інтереси в напрямі поступового розвитку громадянства” [1, с.251] (виділення автора – В.Б.). Така держава повинна б згладжувати суперечності в суспільстві, і давати змогу для “розвитку громадянства”, громадянського суспільства, виконуючи такі завдання: “завдання...охорони прав, інтересів і впливів економічно слабших, регуляції економічних і політичних прав на їх користь, створення можливо сприятливих інтересів для праці активної... Бажаємо перебудови всієї державної й соціальної будови в інтересах можливо збільшеної продуктивності і можливо рівномірного розподілення її продуктів між громадянством” [4, с.170]. Знову ж таки тут повинен бути втілений принцип рівності. Сама потреба в державі відпадає, якщо громада, народ, може обійтись власними силами в реалізації цих завдань без будь-яких посередників у формі державних установ, інститутів, організацій, (а зрештою, і без самої держави). Держава не є якимось обов’язковим еволюційним етапом у розвитку соціуму, вона лише засіб, яким можна за певних умов і знехтувати. “...Ставлячи... завдання нашої державності ми, свідоме

громадянство,...менше всього можемо стати супроти неї на позиції *laissez faire, laissez passer* (позиція невтручання – В.Б.) – залишити кермування державою, будування державного ладу, охорону державних інтересів новій українській бюрократії, самій чи на спілку з провідними партійними групами, фракціями правлячих партій. *Ми всі, все свідоме громадянство повинні вважати це все своїм ділом, не випускати з своїх рук – і стати елементом державним*” [4, с.171] (виділення автора – В.Б.). Фактично тут Грушевський закликає громадянство, народ взяти владу безпосередньо в свої руки без будь-яких посередників, і в цьому випадку держава ототожнена з громадянським суспільством, оскільки не існує самого державного апарату, і народ у такому випадку реалізує свої права безпосередньо. Це положення є досить цікавим у філософії історії Грушевського щодо проблеми побудови і взаємовідносин держави та громадянського суспільства, адже держава тут набуває контурів і рис, спільних з громадянським суспільством, у якому проблеми суспільних відносин вирішує сама громада. “Наша держава не може опиратись на ті органи й підстави, на які опираються держави іншого типу та за їх допомогою й посередництвом виховують чи обробляють своє громадянство в патріотизмі чи в лояльності до своєї держави... Ми відкидаємо поліційно-бюрократичний устрій й хочемо оперти нашу управу на широких основах самоврядування...” – пише історик [4, с.172].

Отже, народ повинен зберігати державу доти, доки вона створює сприятливі умови для розвитку своїх громадян, і в конфліктах народу та влади “...вина лежить на стороні влади, бо інтереси трудового народу – це найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі цьому народові не добре, це його право порахуватися з нею” [7, с.31] – відмічає цю думку Грушевського О.Пріцак.

Дивлячись із перспективи часу й оцінюючи бездержавність українського народу в різноманітних періодах його історії, феномен того, що він не був асимільований іншими народами можна пояснити тим, що в цьому випадку роль збереження традицій, мови, культури загалом переймає на себе не держава, а інші суспільні утворення в формі братств, громад, товариств і навіть церкви і церковної громади, які стають осередками суспільного життя і виконують такі ж функції, які виконує держава. М.Грушевський пише, що “...упадок власної державності та різноманітні репресії,... зробили з ... церкви свого роду національний символ: вона стала властиво одинокою національною установою, яка об’єднувала всі частини і всі верстви народу” [6, с.390].

Як зазначено, що М.Грушевський стояв на позиціях народництва, створюючи свою філософсько-історичну концепцію, і головні ідеї перейняв і осмислив від своїх попередників – діячів Кирило-Мефодіївського товариства, Костомарова, Драгоманова, Антоновича. Ці погляди були ґрунтом, на якому розвивалась філософсько-історична концепція М.Грушевського, і пере-

буваючи на позиціях народництва, Грушевський у деяких випадках ігнорував питання державності. Він вважав, що перш за все "...мусить бути забезпечена *народна суверенність* (виділення автора – В.Б., цікавим є сам термін "народна суверенність" на противагу до суверенності держави) поки дійсно не відімре держава з усіма своїми політичними і національними конфліктами, котрим тепер ще кінця не видно" [3, с.89]. Отже, у філософсько-історичній концепції Грушевський надає перевагу народній суверенності перед суверенністю державною, оскільки справжнім сувереном повинен бути народ, держава ж є лише інструментом у руках суверена, засіб реалізації його мети. Народ сам повинен обирати ту чи іншу форму правління і співжиття, він творить державу і вона повина виконувати його волю, а не навпаки. Народ повинен також контролювати діяльність державних інститутів.

Аналізуючи історію українського народу його суспільно-політичні форми існування в минулому і прогнозуючи його майбутнє, будуючи свою державність і виходячи на рубежі громадянського суспільства, розглядаючи проблеми побудови держави і громадянського суспільства і їх взаємовідносин, необхідно брати до уваги філософсько-історичну концепцію Михайла Грушевського, в якій розглянуто головні історичні форми існування українського народу, його основні цінності, його права і свободи, якими він керувався на протязі всієї своєї історії і які визначають його життя і тепер, і панують в сучасному суспільно-політичному житті українського народу.

-
1. *Грушевський М.* Початки громадянства. Генетична соціологія. – Відень, 1921.
 2. *Грушевський М.* Вступний виклад з історії України-Руси // *М.Грушевський і Західна Україна.* – Львів, 1995.
 3. *Винар Л.* Михайло Грушевський. Історик і будівничий нації. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995.
 4. *Грушевський М.* На порозі нової України // *Хто такі українці і чого вони хочуть.* – Київ, 1991.
 5. *Карась А.* Народ та історія в аспекті поглядів М.Грушевського // *М.Грушевський і Західна Україна.* – Львів, 1995.
 6. *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. – Львів, 1925.
 7. *Пріцак О.* Історіософія та історіографія М.Грушевського. Київ; Кембридж, 1991.

**STATE AND CIVIL SOCIETY AND PROBLEMS OF THEIR
INTERACTION IN THE PHILOSOPHY OF HISTORY CONCEPTION OF
MYKHAYLO HRUSHEVS'KYJ**

Volodymyr Buds

*Ivan Franko National University of Lviv
vul. Universytetska 1, Lviv 79000, Ukraine, tel. (0322) 79-43-72*

This article is under the title "State and civil society and problems of interaction in the historiosophical conception of M.Hrushevs'kyj". This problem deals with philosophy of history problematics. I am going to consider the problems of building the civil society in the philosophy of history of M. Hrushevs'kyj. He also underlines that civil society and state is the contrast to one another as the civil institutions. State is based on a compulsion but the civil society is based on the feeling of solidarity between its members. Generally speaking M.Hrushevs'kyj tries to prove the civil society on the ground of liberalism and democratism.

Key words: M.Hrushevs'kyj, philosophy of history, civil society

Стаття надійшла до редколегії 29.11.1999

Прийнята до друку 08.06.2000